

Румяна Л. СТАНЧЕВА¹

**Сравнителното балканско литературознание
в Софийския университет.**

Основания за сравнението между литературите на Европейския югоизток

Резюме

В статията са представени методологическите основания за преподаване на предмета „Сравнително балканско литературознание“ в специалност Балканистика на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Примерите за рецепцията на румънската литература в България показват отсъствието на насочен интерес към съседските литератури. Аргументацията продължава със случаи, в които *хипотекст* от френската литература придобива унифицираща роля и позволява намирането на основания за компаративни проучвания (около идеи на натурализма и на символизма) между иначе безразличните помежду им югоизточноевропейски литератури, с примери от румънската, българската и гръцката литература.

Ключови думи: Сравнително балканско литературознание, триъгълна схема на европейските рецептивни процеси

Abstract

**The Course of Comparative Literature of the Balkans at Sofia University.
Grounds for Comparing Literatures of the European Southeast**

This article presents the methodological grounds for teaching Comparative Literature of the Balkans as a subject within the syllabus of the *Balkan Studies* master's degree programme at Sofia University "St. Kliment Ohridski". The examples borrowed from the reception of Romanian literature in Bulgaria show the absence of targeted interest in neighbouring countries' literatures. The reasoning continues with the discussion of cases in which a *hypotext* from French literature acquires a unifying role and allows for finding grounds for comparative studies (around ideas expressed in Naturalism and Symbolism) of the otherwise indifferent to one another South-Eastern European literatures, and quotes examples from Romanian, Bulgarian, and Greek literatures.

Keywords: comparative literature of the Balkans; triangular scheme of the European literary reception process.

Трезв поглед е потребен, за да сравняваш литературите помежду им. Особено ако едната от сравняваните литератури е твоята. И търпелива предварителна подготовка е необходима, нелека за студентите задача: да се запознаеш с развитието на поне две национални литератури, с каноничните и с неканоничните им писатели. След това да потърсиш методологическо

---

¹ Румяна Л. СТАНЧЕВА [Roumiana L. STANTCHEVA] е професор дфн на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Работи в областта на Сравнителното литературознание и Балканистиката (румънска, френска и българска литература), модернизма, XIX-XX век, литературата и изкуствата, теория и практика на превода. Основател е на Академичния кръг по сравнително литературознание и на списание *Colloquia Comparativa Litterarum*. Автор е на монографиите *Модерната румънска поезия в български прочит* (1994), *Среща в прочита. Сравнително литературознание и балканистика* (2011), *Европейска литература/европейски литератури. Европейски ли са балканските литератури?* (2012), *Художникът Жорж Паназов като писател. Вербализация на сюрреалното* (2014) и др.

основание, по което да ги сравняваш. Да създадеш хипотеза. И едва след това да сравняваш, по възможност без предпочитание и пристрастие към величието на *хипотекста*. Изглежда изтощително, но дава удовлетворение, когато стигнеш до ново знание за механизмите на общуването.

Да напомня, че Сравнителното литературознание, страдащо от хронични кризи, преобръща позициите си след създаването и лансирането на идеята на Ханс Роберт Яус за рецепционната естетика през 1970-те. Вече няма да има ярко излъчващи светлината си литературни центрове (въпреки очевидността на подобни фарове). Оттук нататък Сравнителното литературознание ще се обърне към възприемането на чуждите литератури през преводи, критическа рецепция и творческо преосмисляне. Общуването, представите за обратната връзка и публиката, за нарастването на видовете медии за комуникация, характерни за съвременния свят, влизат и в литературните проучвания. Все повече ни привличат преводните издания и чуждестранните критически интерпретации, които трасират пътя на общуванията, основанията на преводачите и на познавачите на чуждите литератури, на издателите и разпространителите, международните литературни награди², както и резултатите за читателите.

В България беше осъществено, с именно подобна обосновка, няколкотократно проучване по темата за преводната рецепция на европейските литератури на български език, с един том, посветен специфично на Балканите.³ Данните от проучванията на авторите в колективния труд показват, че преводите и критическата рецепция са се осъществявали с различна интензивност в различните исторически периоди; това се е случвало по специфични за всяка литературна епоха културни политики. Не личи обаче от конкретните анализи да съществуват случаи на творческо преосмисляне на идеи, дошли от съседните литератури. Съществуват само няколко изключения от правилото. (Между румънската и българската литература напр. става дума за жанровата близост между „Анкуциният хан“ от Михаил Садовяну и „Вечери в Антимовския хан“ от Йордан Йовков).

Тук идва въпросът – какво от това, че са публикувани книги в превод от съседните литератури? Книгите са преведени, издадени, вероятно разпространени (нещо непроверимо, откакто издателствата не публикуват тиражите си), прочетени, поне от критиката.

² Вж. напр. Амелия Личева. *Световен ли е Нобел?* София, Колибри, 2019.

³ От многото изследване вж.: *Преводна рецепция на европейските литератури в България*. Т. 6. *Балкански литератури*. Съставители на първа част (Славянски балкански литератури): Боян Ничев, Ганчо Савов, Катя Йорданова. Съставители на втора част (албанска, гръцка, румънска и турска литература): Марин Жечев, Румяна Л. Станчева. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2004.

Сравнителното литературознание обаче наблюдава съществуване на рецепция без силен взаимен отзвук в Европейския югоизток. Случаите на реално творческо възприемане между писатели от региона са изключения. Ще може ли тогава да се работи и в други компаративни посоки, извън анализ на преводаческите аспекти? Как да сравним два романа от югоизточноевропейски писатели, или две стихотворения, които носят сходства, но за които не личат основания за сравняване?

***

След основаването на новата специалност „Балканистика“ от Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание през 1994 г., бях поканена да създам курс с название „Сравнително балканско литературознание“. Литературите, които студентите от тази специалност изучават като основни най-напред поотделно, са румънската, гръцката и албанската, съответстващи на основните чужди езици от програмата им. Това са европейски езици от различни клонове, обединени от лингвистична гледна точка в Балканския езиков съюз. Курсът „Сравнително балканско литературознание“ обхваща модерните балкански литератури, т.е. развитието им в Новото време. За сравняване на тези толкова различни литератури обективно разполагаме главно с едно наглед ясно географско понятие, Балкани, често заменяно и от понятието Югоизточна Европа. От гледната точка на диахронията, можем да търсим прилики на основата на сходния исторически ритъм на развитие на народите и държавите в региона. Иначе продължава динамиката в политическата география, все още обект на интерес за новините.

***

Въпреки формалните възможности за сравняване, по принципа на сходния исторически ритъм и съседското географско разположение, както стана дума по-горе, балканските литератури слабо си взаимодействат. Затова, щом методологическата рамка е тясна, ще търсим накъде да я разширим. В случая по-широката рамка е Европа. Европейската литературна традиция, основана най-вече на западноевропейски образци, притежава ядро от канонични теми и жанрове. Те тръгват от античността и от християнството, развиват се през Ренесанса и Класицизма, търпят широко и обхватно преосмисляне през социалните и политически идеи на Просвещението. На Балканите, модернизацията на обществата, националните движения и възстановяването или формирането на национални държави са най-пряко потопени в идеите именно на Просвещението. Осемнайсети век, с лансирането на нови политически, социални, и философски идеи, дава тласък за поляризиране между модерно и традиционното мислене и на Балканите. Младите литератури, в желанието за модернизирание, всъщност са доста радикални,

оттласкват се от старите си образци, протичат модернизационни процеси в езиковото изразяване (особено драматично в Гърция), възприемат се западни образци за литературните жанрове, тропи и теми. Развива се модерна културна инфраструктура – периодични издания, издателства, сценични изкуства, образование по театър, опера и концертна музика. Разделението на властите в политиката, сблъсъкът на идеализъм и материализъм в мисленето, възможността за свобода и социално щастие на всеки член на обществото и други породени тогава идеи, се оказват важни и за вдъхновението на балканските писатели.

Особеното за тези литератури, качили се в движение на влака на модерното време, се съдържа в готовността им да възприемат рецептите за вече създадени спонтанно, но другаде, авторитетни литературни течения, идейни, естетически и жанрови конвенции. Тези рецепти се основават на примери главно от постъпателно развилите се западноевропейски литератури. Именно тук се появява възможност за сравнително проучване на Европейския югоизток. Литературите от Югоизтока имат пресечни точки не защото се познават взаимно и обменят активно литературни идеи, а защото имат общи литературни примери, извън своя тесен периметър. Така сравнителното литературознание на един регион се оказва сравнително литературознание, което черпи ресурси от цял континент.

***

Изниква още един въпрос. Ценят ли балканските литератури своя регион? Отговарям лесно през широко познатото разбиране на Пиер Бурдийо за „символния капитал“. Наблюденията ми показват, че преводите от книгите на писатели от съседните държави имат ролята по-скоро да информират, почти никога не придобиват статут на образци. Това означава, от друга страна, повишено самомнение на всеки за себе си. И следва въпросът: има ли единогласие в оценяването на балканските литератури от страна на различните национални научни центрове: София, Букурещ, Белград, Атина, Тирана и т.н.?

В това ми усъмняване намирам подкрепа у един конкурент от друга, оказва се съвсем аналогична зона – Милан Кундера. В *Le rideau. Essai en sept parties* от 2005 г. той се пита: „Вярно ли е, че е невъзможно да се очертаят трайно и точно границите на Централна Европа? Разбира се, че е невъзможно! Тези нации никога не са били господари нито на съдбата си, нито на границите си. Те рядко са били субекти, а почти винаги – обекти на Историята. Единството им е *не-институционално*. Те са близки помежду си не по своя воля, нито по симпатия, нито по езикова близост, а поради сходен опит, поради общи исторически ситуации, които ги събират, в различни епохи, в различни конфигурации и в променящи се, никога не окончателни, граници. Централна Европа (...) е *полицентрична* и се проявява в различни аспекти, видяна от Варшава,

от Будапеща или от Загреб. Но от каквата и перспектива да бъде гледана, се очертава една обща История.”⁴

Вече мога да обобща методологическото поле за действие на Сравнителното балканско литературознание. Общото на Балканите е в териториалната близост и в относителното синхронизиране на ритъма, по който балканските национални държави навлизат в модерното време. Но балканските литератури са писани на различни езици, от писатели с различни национални идентичности. Разположени, също като централна Европа, в различни национални средища, тези литератури не са обвързани трайно нито в политическа, нито в литературна цялост. Те, по съседски, не изпитват доверие към създадената наблизко литература. Примерите по-нататък ще илюстрират проблема.

***

Да погледнем към рецепцията на румънска литература в България. Да не забравяме символния капитал на западните литератури и отсъствието на елемента „престиж“ при оценяване на друга балканска литература.

Днес в български превод имаме повечето представителни текстове на румънската литература. Най-показателно обаче е да се ограничим до периода между двете световни войни. Така можем да добием представа за реалните измерения на рецепцията на балканските литератури в България. По-късните периоди изкривяват картината. След Втората световна война идеологическите ограничения и държавното субсидиране на издателствата налагат свръхконтрол върху процеса. Днес, активното присъствие на субсидиращи преводните издания институции, се опитват справедливо да опитомят националните предразсъдъци, но също ни пречат да постигнем обективна картина за нагласите.

Между двете световни войни, Ливиу Ребряну (1885-1944), най-именитият румънски писател на 1920 и 1930-те години, е представен в България само с един, публикуван на два пъти, през 1928 и през 1941 г. разказ, „Тъщата на Свети Петър“, както и с последната глава от романа му „Гората на обесените“ (1922), публикувана през 1931 г. в *Литературен глас* и в превод на Йордан Стратиев. Рецепцията е спонтанна и се дължи на инициативата на българските писатели, познавачи на румънски език, като тези публикации във вестници и списания са направени при условията на свободния пазар, но, нещо показателно за недоверието в

⁴ Kundera, Milan. *Le rideau. Essai en sept parties*. Paris, Gallimard, 2005, p. 61.

търговската стойност на румънския писател, до отделно издание в книга не се е стигнало.⁵ Нека да добавя, че в Румъния Ливия Ребряну е известен като писател, който се е издържал с писане.

Сред твърде малкото румънски автори, които се радват на преводи в България, в междувоенния период, се откроява единствено Панаит Истрати (1884-1935). Рецепцията на творчеството му е почти едновременно, а не закъсняла с десетина години, както при Ребряну. След 1924 г. българската публика се запознава първо през периодичния печат, но много скоро и в отделни книжни издания със скандалния тогава френскоезичен писател. За бързите реакции има значение без съмнение двойната идентичност на писателя, един от своите, балканец по произход, но и френски писател. Освен екзотиката на Балканите в романите му, темата за отношението му към Съветска Русия, променена от възхищение до пълно и активно отрицание, разбунва и политическата българска преса, и косвено допринася за славата на писателя. През 1926 г. е публикуван романтично-психологическият му кратък роман „Кира Киралина“, последван през 1929 от романите му с исторически сюжет „Хайдуги“ и „Вуйчо Ангел“, през 1942 – излиза и „Домница от Снагов“. През 1930 г. е издадена и публицистичната му книга с разобличителни към съветския режим социологически данни, документирани надеждно от официални руски издания, озаглавена „Гола Русия“. Общо в тези години българският читател получава на разположение пет книги от Панаит Истрати.

Всеки от двамата румънски писатели, Ливия Ребряну и Панаит Истрати, е привлякъл вниманието на познавачите на езика и румънската литература тогава. Всеки от тях е бил забелязан и представен в печата. Но само Панаит Истрати е излязъл на книжния пазар в България. При това почти без забавяне и с поредица от книги. Българските издатели са заложили един път, за да спечелят двойно: Панаит Истрати, един френско-румънски белетрист, и един европейски политически дебат. Одобрение, спечелено в рамките на една западноевропейска култура, смятана за по-развита, представителна за „центъра“, бива прието и функционира без отклонения в българския контекст (който може да се мисли и като пример за югоизточноевропейския контекст).

Става ясно, че преводите от румънски на български и от български на румънски съдържат най-често намерение за взаимен обмен и равнопоставеност. Литературните модели, посочването на образци се търси в западните литератури, които излъчват подбрани след по-наситена конкуренция текстове. Западът придобива по този начин специфичните способности на златната река от приказките. Който успее да се потопи в златните води на френската

⁵ За повече данни вж: Станчева, Румяна Л. „Въведение“ В: Преводна рецепция на европейските литератури в България. Т. 6. Балканските литератури. Цит. съч., с. 329-332.

литературна критика напр. е преминал през надеждна проверка. В случая с Панаит Истрати, един писател, произхождащ от Балканите, получил споменатата „позлата“, спечелва и жаждата на публиката за сензационните измерения на заявената двойна идентичност, и в етнически, и в идеологически план, и дори в морален план с темата за право на различна сексуалност, изразена чрез главния герой от „Кира Киралина“.

***

Следват примерите, които имат за цел да покажат по-конкретно как функционира литературното общуване и как съответно преподавам Сравнителното балканско литературознание.

Ако се придържаме стриктно към наименованието, Сравнително балканското литературознание, тази дисциплина би трябвало да взема за свой обект балканските литератури и взаимоотношенията помежду им. Подобно мислене ще ни затвори обаче в тясната рамка на няколко хипотези: в случайните съвпадения на литературни явления; в проблематиката на преводната рецепция и в имагологията.

В сравнителното балканско литературознание има и други валидни хипотези които могат да бъдат представени опростено във формата на равнобедрен триъгълник.⁶ Ако се интересуваме да обясним прилики между румънската и българската литература, ще трябва да привлечем и някоя от западните литератури, за XX век най-често това са френската или немската. Върхът на триъгълника е разположен в Западна Европа. Българската и румънската литература, като представители на Балканите активно търсят, всяка по свои пътища, контакт с този своеобразен връх. Помежду си обаче, двете балкански литератури нито търсят, нито постигат интензивна размяна, а само си набавят информация в рамките на равностойността и на разменни начала. Ако към тази триъгълна схема добавим други балкански литератури, както и други западноевропейски литератури, първо ще се получи ветрилообразна конфигурация, а след това ще се очертае цяла мрежа от взаимни връзки.

Как се проявява например литературното течение на натурализма на Балканите? Примерът ми е с писатели от Югоизточна Европа, които обвързват литературните си сюжети с биологични особености като наследствеността, болестите, еротиката; с парите, банките, вестниците, обществения транспорт, като присъщи на модерното общество. Тези писатели

⁶ Вече съм публикувала тази хипотеза в текст за българо-румънските взаимоотношения: Stantcheva, Roumiana L., „Eminescu și paradigma culturală baltanică”. (Еминеску и балканската културна парадигма) In: Cimpoi, Mihai. *Eminescu – Mă topesc în flăcări...Dialoguri cu eminescologi din lume.* (Еминеску. Топя се в пламъци... Диалози с еминесколози от цял свят). Chișinău – București, Litera – David, 1999, p. 296–302. Също в: *Срещи в прочита. Сравнително литературознание и балканистика.* (Монографично изследване). София, Изд. Балкани, 2011.

искат да поставят героите си в правдоподобни ситуации и да покажат в творбите си снимки на действителността, без да правят ретуш. Благодарение на всеки от тях обективното, несъчувствено наблюдение стига постепенно по-широко до местната публика. Модерният човек може често, смутено, да се разпознае в подобни романи и разкази. Налагат се някои ключови сюжетни ситуации за реализма и натурализма, като издигането и пропадането на кариериста, като човека, жертва на вродената наследственост, но и на средата. Сходства тук могат да се търсят не само с творчеството на Емил Зола, но също така и с Мопасан, и особено с романа му „Бел Ами“. Без да се разпростирам, само като щрих ще напомня, че движението на идеите и преводите в Европа превръщат и други писатели в емблематични за натуралистичните тенденции в цяла Европа: Герхарт Хауптман, Хенрик Ибсен, Аугуст Стриндберг. И без да забравям, че картината е много по-сложна, тук ще се съсредоточа върху примера на Емил Зола за трима писатели от Югоизтока.

„Паразити“ (1892), не е единствената, но е най-характерната творба на румънския писател Барбу Щефанеску Делавранча, която се доближава до натуралистичните тенденции.

Георги П. Стаматов (1869-1942), в разказ с многозначителното заглавие „Малката Нана“, поставя темата за наследствеността пряко, едновременно с препратката в заглавието, а и интертекстуално към романа на Зола „Нана“.

„Богати и бедни“ е роман от Григориос Ксенопулос (1867-1951), публикуван през 1919 г. Гръцкият писател експлицитно заявява интереса си към творчеството на Емил Зола още на младини и конкретно към романа „Нана“. Макар и с доста по-късна публикация, узряването на творбата му е започнало още във времето, когато писателят се възхищава на Емил Зола.⁷ Писателите от югоизточноевропейските литератури ползват и вдъхновението от френската литература и в частност от Емил Зола, и идеи, дошли от други европейски литератури, а също така от развитието на буржоазния град и модерния начин на живот в техния роден контекст. Те се интересуват и от новостите в науката, като показват съобразяване с тези постижения. И успяват да създадат литературни текстове, които съответстват на материалистическия възглед за света, макар и понякога да създават по-меки ситуации, в развързката на сюжета. Научните открития на XIX век представляват за мнозина от европейските писатели, които ги познават и ценят, компенсация за грозното, за неморалното, за отчаянието. За тях е ценно да покажат реалността без грим, да погледнат обективно към човешката природа и обществената среда, да

⁷ Подробен анализ в: Станчева, Румяна Л. *Как да компенсираме загубата на красивото? Непознати сравнения от историята на европейския натурализъм* – Colloquia Comparativa Litterarum, 2016, Vol. 2, p. 55-70. <http://ejournal.uni-sofia.bg/index.php/Colloquia/article/view/33>

се откажат от напразните романтични, сантиментални и по същество идеалистични надежди. Този материалистичен поглед, често е представян и през понятието „истина“. Материалистическото, истинно, неангажирано с лични симпатии, обективно отношение на писателя е постигнато в някои западни литератури още в годините от втората половина на XIX, а продължава да въздейства на Балканите и до 20-те години на XX век. Това е време на промяна на парадигмата за всяка от литературите на Югоизтока.

Втори пример ще дам със Символизма. Шарл Бодлер, Пол Верлен, мислени като модели от поколения поети на модернизма, както и техните последователи Морис Ролина и Тристан Корбиер, имах случай да прочета редом с румънския символист Джордже Баковия и българските поети Христо Смирненски и Димитър Подвързачов. Всички те са привлечени от градската тема, от възможностите на синестезията, както и от един нов елемент – от силното, макар и трудно уловимо въздействие на различни миризми върху сетивата. Като новост обаче са търсени не само благоуханията, но и зловония. Присъствието на уханията е толкова системно вмъквано при тези поети, че успява да придобие почти самостоятелно значение. Например при Христо Смирненски, ако препрочетем станалото антологично „Зимна вечер“, с изненада открояваме „парфюмни вълни от жени“, „сребърен дим, безплътен и смътен кат спомена...“. Или в стихотворението „Златна мрежа“ от Димитър Подвързачов – „Студен и безмълвен лежа/на твоите парфюмени, топли колене (...)“⁸ Парфюмът/вонята се превръща в изразително и изобразително средство. В румънската поезия именно поетът на цветята Димитрие Ангел (1872-1914) е този, който проправя пътя на това специфично „изобразително“ средство, уханието. Както Шарл Бодлер, така и един поет като Морис Ролина са познати отрано на Балканите със стихотворения в този дух. След „Парфюмите“ на Бодлер, Ролина пише едноименно стихотворение, където четем: „Тези нежни и задушаваци / ухания, бавни и неуловими / Обожествяват екстаза в алкова / И лудите Иньес, и бледите Рафа / Засилват пипера на уханията с виновните си целувки.“

Ces doux asphyxieurs aussi lents qu'impalpables
Divinisent l'extase au milieu des sofas,
Et les folles Inès et les pales Raphas
En pimentent l'odeur de leurs baisers coupables.⁹

⁸ По-подробно вж. : Станчева, Румяна Л. Сугестивната мощ на уханията в символистичния град. В: *Югоизточноевропейският град и съвременността на миналото*. Институт за балканистика с център по тракология. София, Изд. Фабер, 2012, с. 302-316.

⁹ Пак там.

Уханието може да бъде подредено сред съществените за синестезията (характерна за символистичното изразяване) елементи – смесват се ухание, звук, цвят, тактилни и вкусови усещания. Пространството на модерния град, характеризирано от мимолетното, подсказвано от парфюма, се очертава ясно. Ясно се очертава и движението на идеите в Европейския югоизток. Писателите от Балканите четат и творчески преосмислят нови литературни теми, идеи, форми, дошли отдалече, не по съседски.

Студентите от специалност Балканистика в Софийския университет имат за задача по Сравнително балканско литературознание да прочетат и да осмислят в успоредици не само балканските писатели, но и образците им от библиотеката на европейските литератури. По този начин задачата им е да вкусят от мозайката на европейските литературни съответствия. Много често отместени във времето, все едно са се придвижвали до Балканите пеша, литературните успехи на Европа пристигат и тук, посрещани са радушно и създават близостта между югоизточноевропейските литератури.